

GASPIRALI İSMAİL BEYİN İSLÂM CİLİK İDEOLOJİSİ

MEHMET TEMİZKAN

Gaspıralı İsmail Bey, Türk dünyasının son dönemde yetiştirdiği en büyük idealistlerinden ve fikir adamlarından biridir. Hayatı boyunca Türk ve Müslüman unsurların uyanması, birleşmesi, cehaletten kurtularak medenîleşmesi, her bakımdan ilerlemesi ve böylece esaretten, mahkûmiyetten kurtulması uğrunda olağanüstü bir güçle çalışmıştır. Fikirleri, Osmanlı İmparatorluğunun merkezi olan İstanbul'daki aydınlar tarafından da takip edilmiştir. Fırsat buldukça İstanbul'a gelmiş, buradaki aydınlarla ve bazı devlet adamlarıyla fikir alışverişinde de bulunmuştur. XIX. yüzyılda Rusya Türklerinin Batı kültürüyle temasları Rus kaynaklarıyla değil, Tanzimat'tan sonraki Osmanlı edebiyatı yoluyla olduğu için İstanbul'da tartışılan fikir akımlarından etkilendiğini ve Türk Yurdu Cemiyeti ve dergisi üzerindeki büyük etkisi³ sebebiyle de bu akımları etkilediğini söylemek, her hâlde yanlış olmayacaktır.

Gaspıralı İsmail Bey üzerine yapılmış olan çalışmalarda, onun Türkçülüğü, dil birliği ideali ve bu idealini gerçekleştirmek için yaptığı çalışmalarla eğitim reformuna ağırlık verildiği görülmektedir. Onun en büyük ideallerinden biri, bütün Türk dünyasının anlayabileceği bir "edebî Türkçe" ortaya koymaktı. O, bu "edebî Türkçe"yi bulmuş, bu Türkçeyi kullanarak yayımladığı "*Tercüman*" gazetesi bütün Türk illerinde okunmuş ve anlaşılmıştır. Ziya Gökalp'in "*Tercüman gazetesini şimal Türkleri olduğu kadar şark Türkleri ile garp Türkleri de anlardı. Bütün Türklerin aynı lisanda birleşmelerinin kabil olduğuna bu gazetenin vücudu canlı bir delildir.*"³ şeklindeki değerlendirmesi, Gaspıralı İsmail Beyin "dil birliği"ni sağlama yolunda elde ettiği başarının bir ifadesidir. Onun büyük başarı kazandığı alanlardan biri de "eğitim reformu" olmuştur. "Usûl-i cedid" adını

-
1. Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, 2. Baskı, C. 1, s. 189.
  2. Hakan Kırımlı, "Gaspıralı, İsmail Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul 1996, C. 13, s. 392-395.
  3. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*. Serdengeçti Neşriyat, İstanbul 1950, 3. Baskı, s. 10.

verdiği metotla, öğrencilere kırk günde Türkçe okuma-yazma öğretmeyi başarmıştır. Ölüm yılı olan 1914'e kadar, bu okulların sayısının beş bine ulaşmış olması⁴, eğitim alanındaki reformunun ne kadar kabul edilip yaygınlaştığını göstermektedir.

Gaspıralı İsmail Beyin Türkçülüğü, dil birliği ve eğitim reformu alanlarındaki başarısı, başka alanlardaki fikirlerinin âdeta gölgede kalmasına sebep olmuştur. Gölgede kalan yönlerinden biri de, onun "İslâmcılık" anlayışdır. Makaleleri, bazı eserleri ve faaliyetleri incelendiği zaman, Gaspıralı İsmail Beyin kuvvetli bir "İslâmcılık" ideolojisinin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Ziya Gökalp gibi, "İsmail Beyin Türkçülüğü de İslâmcılığıyla daima yan yana yürümüş ve birbirini tamamlamıştır."⁵ Ancak, bu ideolojinin siyasî bir tarafı bulunmamaktadır. Türkçülük ve İslâmcılık, birbirine zıt iki kavram değildir; dolayısıyla birinin diğerine zarar vermesi gibi bir durum da söz konusu olamaz. Her ideoloji, ortaya atıldığı zamanın ve şartların ürünüdür. Türkçülük ve İslâmcılık ideolojilerinin tartışıldığı dönem, "İslâm hükümetlerinin idaresi altında gayrimüslim kavimlerin kalmadığı", buna karşılık "Müslüman kavimlerin ekserisinin mahkûmiyet ve esaret hâlinde olduğu"⁶ bir devirdir. "Milliyet fikri, mahkûm bir kavmin mahkûmiyetten kurtulması için kullanılan bir silahtır."⁷ Bu itibarla, bu devrin Türkçülük ideolojini İslâmcılık ideolojisinden; İslâmcılık ideolojisini de Türkçülük ideolojisinden ayrı düşünmek mümkün değildir.

Gaspıralı İsmail Beyin İslâmcılık anlayışının veya ideolojisinin çerçevesini çizmeden önce, Rusya'nın Müslümanlar karşısındaki tavrını -ana hatlarıyla da olsa- gözden geçirmek gerekmektedir. Çünkü 1552 yılından beri devam eden Rus politikası ve özellikle yaşadığı dönemim resmî devlet politikası olan "İlminskiy Projesi", onun İslâmcılık ideolojisinin şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.

1552 yılında Ruslar, Kazan'ı ele geçirmiş ve Kazan Hanlığı'nın siyasî varlığına son vermişlerdir. Hanlığın siyasî varlığına son vermekle de yetinmemişler

4. Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 58.

5. Cafer Seydahmet Kırmırcı, *Gaspıralı İsmail Bey (Haz: Ramazan Bakkal)*, Avrasya Bir Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 130.

6. Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak (Haz: İbrahim Kutluk)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 99.

7. A.g.e., s. 99.

ve asimilasyon çalışmalarına başlamışlardır. Kazan'a atadıkları bir papaz vasıtasıyla, Müslümanları Hristiyanlaştırma politikasını başlatmışlardır. Bu politika XVII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Çok kısa bir süre için Hristiyanlaştırma politikasına ara verilmişse de, Büyük Petro devrinde Müslümanlara uygulanan baskı, bütün şiddetiyle tekrar söz konusu olmuştur. 1738 ile 1755 yılları arasındaki on yedi yıllık zaman zarfında 536 camiden 418 tanesi kapatılmıştır. Ayrıca Rus misyoner papazlarının yönetimindeki özel okullar, din değiştiren çocuklar için açık tutulmuştur. Hristiyanlığı kabul eden Müslümanlardan vergi de alınmamıştır. Bu kişilere askerlikten muaf tutulma hakkı da tanınmıştır. Tekrar eski dinlerine, yani İslâm'a dönenler ise, ölümle cezalandırılmıştır.⁸

Burada, kişileri Müslümanlıktan koparıp Hristiyanlığa geçmeleri için teşvik etmenin ve hatta zorlamanın, Ruslaştırmanın şartlarından veya basamaklarından biri olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim bu politikanın sonucu olarak, üç yüz-dört yüz bin kişinin Ortodoks olduğu tahmin edilmektedir. Müslüman Tatarlar, bu gelişmelere bağlı olarak, Ruslara karşı kin ve nefret duyguları taşımaya başlamışlardır. Bu kin ve nefret, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında patlak veren "Pugaçev Halk İsyanı"na aktif olarak katılmalarında rol oynamıştır.⁹

Büyük Petro'dan sonraki kısa süreli İkinci Katerina dönemi, Müslümanların biraz soluklandığı bir zaman dilimi olmuştur. Din değiştirenler, yani Hristiyanlığa geçenler için açılmış bulunan okullar kapatılmış ve yeni camiler de yapılmıştır. Ancak, daha sonra gelen İkinci Aleksandr döneminde, Rusya'nın Müslümanlara karşı takip ettiği politika tekrar değişmiş ve Müslümanların sertlikten uzak, propaganda yoluyla Hristiyanlaştırılmasına çalışılmıştır.¹⁰

Bu politikanın, başka bir ifadeyle "Hristiyanlaştırma Programı"nın temeli, "İlminskiy Projesi"dir. Nikolay İlminskiy (1822-1891), Türk lehçeleri ve ilâhiyat üzerinde çalışan bir profesördür. Ona göre, Rusya'da yaşayıp da Rus olmayan unsurları Ruslaştırmanın tek yolu, Rus dilinin ve Hristiyanlığın (özellikle de Ortodoksluğun) öğretilmesidir. İlminskiy, bu düşüncesini gerçekleştirmek amacıyla, hem projesini Rus hükûmetine kabul ettirmek, hem de bir öğretmen ve Ortodoks papazı olarak Müslüman Türk çocukları arasında çalışmak yolunu seç-

8. A. Bennigsen, C. Lemerrier-Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri* (Çev: Nezih Uzel), Selçuk Yayınları, Ankara 1981, s. 10-11.

9. A.g.e.. s. 11.

10. A.g.e.. s. 12.

miştir.¹¹ 1863 yılında da din değiştiren Tatar çocukları için, Tatar dilinde eğitim yapan bir okul meydana getirmiştir.¹² İlminskiy, bu faaliyetleriyle hem Türk boylarının konuşma dillerini birer yazı dili hâline getirerek birliği parçalamayı, hem de Hristiyanlığa geçmeyi cazip hâle getirmeyi plânlamıştır. Çar İkinci Aleksandr, devrin Eğitim Bakanı Tolstov'un da aynı yöndeki gayretleri sonucunda, "İlminskiy Projesi"nin Rus olmayan milletlerin yaşadığı bölgelerde tatbik edilmesine karar vermiştir.¹³ Sadece on dokuzuncu yüzyılda, bu politikaya bağlı olarak "Hristiyanlığa geçen Müslüman Tatarların sayısı, yüz binin üzerindedir. Geniş Animist küteller bu rakamın dışındadır."¹⁴

Gaspıralı İsmail Bey, çalışmalarına özetlemeye çalıştığımız bu atmosferde başlamıştır. Türk boylarının konuşma dillerinin birer yazı dili, edebî dil hâline getirilmesini sakıncalı bulup buna engel olmak için "dil birliği" fikrini ısrarla savunduğu gibi, tarih boyunca Ruslaştırmanın basamaklarından biri olarak görülen ve uygulanan Hristiyanlaştırma politikasından da rahatsız olmuş, bunu engellemenin yollarını da aramıştır. Onun İslâmcılık anlayışının ya da ideolojisinin çerçevesini belirleyebilmek için, eserlerini, kongre çalışmalarını ve eğitim faaliyetlerini bu açıdan gözden geçirmekte fayda vardır.

A. Eserleri

1. Rus İslâmı (*Russkoe Musulmastvo*)

Rus İslâmı (Russkoe Musulmastvo), Gaspıralı İsmail Beyin ilk eseridir. Rusya Türklerinin benliklerini kaybetmemelerini sağlayan en kuvvetli âmilin "İslâm" olduğuna kanaat getirdiği¹⁵ bu eserinde, Rusya'da çok sayıda Müslümanın da bulunduğunu ve bu bakımdan Rusya'nın Ortodoks Hristiyan devleti sayılması kadar Müslüman devleti sayılmasının da doğru olacağını ifade etmiştir.¹⁶ Bu cümlede söz konusu edilen şey, gayet açıktır: Ruslar, Rusya'daki Müslüman varlığını kabul etmeli ve ona göre davranmalıdır. Gaspıralı'ya göre, Rusya Müslümanları yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. "Rusya'da yaşayan İslâmları

11. Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 26.

12. A. Bennigsen, ... , *a.g.e.*, s. 12.

13. Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 27.

14. A. Bennigsen, ... , *a.g.e.*, s. 12.

15. Cafer Seydahmet Kırmıer, *a.g.e.*, s. 40.

16. Hakan Kırımlı, *İsmail Bey Gaspıralı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 7.

Ruslaştırarak tek bir Rus milleti meydana getirmek imkânı var mıdır?”¹⁷ şeklindeki sorusu, bir soru olmaktan çok, Müslümanların Ruslaştırılmayacağını haykırarak bir cümledir. Bu da ancak burada yaşayan Müslümanların uyanmaları ve birleşip bütünleşerek büyük bir güç hâline gelmeleriyle mümkün olacaktır. Bütünleşmeyi sağlayacak ortak paydalardan biri de din kardeşliğidir.¹⁸ Onun *Tercüman* başta olmak üzere hemen hemen bütün yayın faaliyetlerinde, Rusya dahilindeki Müslümanların uyanması ve bütünleşmesi, temel endişelerinden biri olmuştur.

2. *Darü'r-Râhat Müslümanları*

Darü'r-Râhat Müslümanları, Gaspıralı İsmail Beyin 1906 yılında yayımladığı bir eserin adıdır ve ütopyik hikâyedir. Bu ütopyik hikâyede hayalî olaylarla siyaset ustaca birleştirilmiştir. Hikâyenin kahramanı olan Gırnatalı Molla Abbas, Güney İspanya'da dağlar arasında kurulmuş gizli bir ideal Müslüman devletinde yaşamaktadır. Buradaki Müslümanlar, asırlarca kimseye tâbi olmadan kendi ilim ve tekniklerini geliştirebilmişlerdir. Bu hikâye ile, Müslümanlara kalkınmış milletler seviyesine ulaşabilecekleri mesajı verilmek istenmektedir.¹⁹

3. Bu iki eser dışında, *Mir'at-ı Cedîd*'de Rusya Müslümanları için “hac yolu” konusu ele alınmakta²⁰; *Russko-Vostoçnoe Mıslî*'de de “Rusya İmparatorluğu'nun Müslüman tebaasına yönelik muamelesinin, doğu ile olan münasebetlerinde belirleyici rol oynayacağı” fikri ileri sürülmektedir.²¹

Görüldüğü gibi Gaspıralı, sadece Rusya dahilindeki Müslümanlara değil, Rusya dışındaki Müslümanlara da mesajlar vermektedir. Dayanışma ruhunun Müslümanların kaderini değiştirebileceğini belirtmektedir. Ona göre, Rusya Müslüman halkına karşı takınacağı tavırda doğu ile olan ilişkilerini; doğuya karşı takınacağı tavırda da kendi Müslüman tebaasının tepkisini hesaba katmak zorunda kalacaktır. Bu da, hem Rusya hem de doğu Müslümanlarının faydasına olacaktır.

17. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1979, s. 208.

18. Hakan Kırımlı, *a.g.e.*, s. 7.

19. Hakan Kırımlı, *a.g.md.*, s. 394.

20. *A.g.md.*, s. 395.

21. *A.g.md.*, s. 395.

Tercüman gazetesinde yayımlanan makalelerin etkisi yanında, 1883 yılında çıkmaya başlayan gazetenin onuncu ve yirminci yıl jübileleri de, Rusya'daki Müslümanların bir araya gelmelerine vesile olmuştur. 1893'teki onuncu yıl jübilesinde "Asıl büyük kazanç, Rusya Müslümanlarının edibinin, muharririnin, ulemasının, muallim ve soldatının (asker) bir araya gelebileceğine dair ümit ve heyecanın doğması, misafirlerin de 'kırk yıllık dost gibi' kaynaşması olmuştur."²²

B. Kongre Faaliyetleri

Gaspıralı İsmail Bey, Müslümanların cehaletten kurtulması, uyanması ve bütünleşmesi için yürüttüğü eğitim ve yayın faaliyetleri yanında, çeşitli "Müslüman Konreleri"nin toplanmasına da öncülük etmiş ve bunların çoğunda başkan olarak görev yapmıştır. Bu kongreleri, küçükten büyüğe doğru şöyle sıralamak mümkündür:

1. Birinci Bütün Kırım Müslümanları Kongresi

Kırım Tatar aydınları tarafından, 1905 yılı Nisan ayında Kırım Müslümanları adına Rusya Hükûmetine verilmek üzere bir müracaat metni hazırlanmıştır. Bu metinde, Müslümanlara Ruslarla eşit haklar ve hürriyetler verilmesi, Kırım müftüsünün Kırımlı Müslümanlar tarafından seçilmesi, Kırım'daki vakıf topraklarının idaresinin Müslümanlara bırakılması ve topraksız Kırım Tatar köylülerine toprak verilmesi gibi talepler yer almıştır. Bu müracaat metni, 1905 yılının Ağustos ayında yetkililere sunulmuştur. Müracaat metnini hazırlayan aydınlar grubunun başını çeken kişi de, metni yetkililere sunan heyete başkanlık eden kişi de Gaspıralı İsmail Bey olmuştur.²³

Daha sonra, 3 Aralık 1905 tarihinde Akmesjid'de "Birinci Bütün Kırım Müslümanları Kongresi" toplanmıştır. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nin bir alt organı olması öngörülen bu kongre, mahallî mesele ve taleplerin gündeme getirildiği bir platform olma özelliğine de sahiptir. Delegeler, kongre başkanı olarak İsmail Gaspıralı'yı seçmişlerdir.²⁴

2. İkinci Bütün Kırım Müslümanları Kongresi

İkinci Bütün Kırım Müslümanları Kongresi, yine Gaspıralı İsmail Beyin ön

22. Necip Habtemitoğlu, *Çarlık Kongresinde Türk Kongreleri (1905-1917)*. Kırım Dergisi Yayınları, Ankara 1997. s. 23.

23. Hakan Kırımlı, a.g.e., s. 22.

24. A.g.e., s. 23.

safta bulunduğu İkinci Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nde alınan kararların Kırım Tatarları arasında da görüşülebilmesi maksadıyla 7 Mart 1906 tarihinde Akmesid'de toplanmıştır. Kongrenin mimarı da her zamanki gibi Gaspıralı İsmail Bey olmuştur.

3. Birinci Bütün Rusya Müslümanları Kongresi

1905 yılının başlarında, Rusya'nın pek çok yerinde karışıklıklar ortaya çıkması üzerine, Çar bazı tavizler vermek zorunda kalmıştır. Otorite boşluğunun söz konusu olduğu bu ortamda, Gaspıralı İsmail Bey, Sibiryalı Abdürreşid, İdil'den Yusuf Akçura, Azerbaycan'dan Ali Merdan Topçubaşı gibi aydınlarla iş birliği yaparak, Müslümanları hem ayrı ayrı yaşadıkları bölgelerde hem de birleşik olarak teşkilâtlandırma faaliyetlerine başlamıştır. Bu faaliyetlerin ilki, bütün Rusya Müslümanlarının temsilcilerinin bir araya getirildiği "Birinci Bütün Rusya Müslümanları Kongresi"dir. Resmî izin alınamaması sebebiyle, Nijniy Novgorod'daki Oka nehri üzerinde bir vapur gezintisi görüntüsü altında gerçekleştirilen kongrede, dört maddeden oluşan bir karar görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Birinci maddede, Rusya Müslümanlarının siyasî ve sosyal meselelerinin halledilmesi için birleşmek zorunda oldukları belirtilmiştir.²⁵ Üçüncü maddede ise, Rusya Müslümanlarının tüm haklarda Ruslarla eşit hâle getirilmesi gerektiği belirtilmiş ve bunun için de çalışmalar yapılması kararı alındığı ifade edilmiştir.²⁶

Yüz yirmi delegenin katıldığı bu kongrede, bütün Rusya Türklerinin bir "İttifak" kurlmaları esası kabul edilmekle birlikte, bunun siyasî bir parti mahiyeti alıp almayacağı açıklık kazanmamıştır.²⁷

Rusya Müslümanlarının ilk kongresi ve oldukça önemli kararların alınmış olması dolayısıyla çok büyük bir hamle olan bu kongre, hem İsmail Gaspıralı tarafından plânlanmış hem de oy birliğiyle başkanlığa seçilmesi neticesinde onun başkanlığında gerçekleştirilmiştir.

4. İkinci Bütün Rusya Müslümanları Kongresi

Bu kongre de yine izinsiz olarak 17-23 Ocak 1906 tarihleri arasında Petersburg'da yapılmıştır. Kongrede, ilk kongrede şekillenen "İttifak"ın "Rusya Müs-

25. Necip Habtemitoğlu, *a.g.e.* s. 54.

26. *A.g.e.* s. 55.

27. *A.g.e.* s. 55.

lûmanları İttifakı” adını alması kararlaştırılmış ve nizamnamesi de okunarak kabul edilmiştir. “Rusya Müslümanları İttifakı”nın programında şu esasların kayıtlı olduğu görülmektedir:

a. Bütün dinler, bütün mezhepler hür, kanun karşısında eşittir. Hükûmet kontrolünden muaftır. Her din muhteremdir...

b. Her dinî topluluğun dinleriyle ilgili düzenlemeleri kendi iradelerinde olup hükûmet müdahale edemez.

c. Dinî topluluklar, kendi ruhanî liderlerini seçme hakkına sahiptirler.

d. Mescitlerin, mektep ve medreselerin, hayır yurtlarının, türbelerin ve vakıfların mülkleri, Müslümanların elinde olmalıdır.²⁸

Bu dört maddede dile getirilen haklara, Müslümanlar dışındaki dinî toplulukların zaten sahip olduğu bilinmektedir. Buradaki ifade, genel olmakla birlikte, herkesin zaten sahip olduğu haklara Müslümanların da sahip olması talebinden başka bir şey değildir. İsmail Gaspıralı, bu kararların alındığı “İkinci Bütün Rusya Müslümanları Kongresi”nin de ön safında bulunan kişiler arasında yer almıştır.

5. Üçüncü Bütün Rusya Müslümanları Kongresi

Üçüncü ve son kongre ise 29 Ağustos-3 Eylül 1906 tarihleri arasında, ilk kongrenin yapıldığı yerde gerçekleştirilmiştir. İlk iki kongrenin izinsiz yapılmasına karşılık, bu üçüncü kongre izin alınarak yapılmıştır. Bu kongreye Rusya’nın çeşitli Müslüman bölgelerinden gelen sekiz yüz civarında delege katılmıştır. Bu da oldukça yüksek bir rakamdır. Kongrede, Duma’da oluşacak “İttifak-ı Müslimîn”in kuruluşuna resmîyet kazandırılması kararı alınmıştır. Kongre programı da tamamen İsmail Gaspıralı’nın fikirleri ve idealleri doğrultusunda hazırlanmıştır. Üçüncü Bütün Rusya Müslümanları Kongresi süresince, Gaspıralı İsmail Beye olağanüstü sevgi ve saygı gösterilmiş ve o “Milletin Babası” olarak nitelendirilmiştir.²⁹

6. Dünya Müslümanları Kongresi (Toplama Teşebbüsü)

Gaspıralı İsmail Bey, “Bütün Kırım” ve “Bütün Rusya Müslümanları Kongreleri”nden sonra, bir “Dünya Müslümanları Kongresi”nin yapılmasını da gerek-

28. A.g.e.. s. 64’ten sadeleştirilerek özetlenmiştir.

29. Hakan Kırımlı, a.g.e., s. 25-26.

li görmüştür. Böyle bir kongrenin toplanması için teşebbüste de bulunmuştur. Bu teşebbüsü, onun en dikkat çekici projesi olarak kabul edenler de vardır.³⁰ Eylül 1907'de *Tercüman*'da yayımladığı bir makalesinde “İslâm âleminin her yerinde, Müslümanların başka dinlere mensup komşularından her bakımdan daha geri bir durumda bulduklarını” söyledikten sonra, “meselelerin mahallî seviyede tartışılmaya başlandığını, ancak bunun yeterli olmadığını, İslâm âleminin farklı bölgelerinden gelecek temsilcilerle tartışılması gerektiğini” belirtmiştir. Bu büyük “Dünya Müslümanları Kongresi”nin, pek çok haklı gerekçeye dayanarak Kahire’de toplanmasının uygun olacağı kanaatindedir.

Geniş yankı uyandıran bu makalesinin yayımlanmasından sonra Kahire’ye giden Gaspıralı İsmail Bey, Hidiv’de, Mısır’daki İngiltere ve Rusya temsilcileriyle de görüşmüş ve onlara bu teşebbüsün siyasî bir mahiyetinin bulunmadığı hususunda garanti vermiştir.³¹ Nihayet 1 Kasım 1907 tarihinde, Kontinental otelinde bir toplantı yapılması ve İsmail Beyin kongre hakkında bilgi vermesi kararlaştırılmıştır. Gaspıralı, bu tarihte, aralarında gazetecilerin, yazarların, bilim adamlarının ve diplomatların da bulunduğu beş-altı yüz kişilik bir topluluğun huzurunda uzunca bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında ısrarla vurguladığı hususlar, özet olarak şöyledir:

“Bütün İslâm âlemi, medenîleşme ve ilerleme yolunda diğer dinlere mensup milletlerden daha geride bulunmaktadır. Mektepler ve medreseler, harap ve faydasız bir durumdadır. Mahallî sanayi tesislerinin çoğu çalışmamaktadır; az çok çalışanlar da çalışamaz hale gelmek üzeredir. Esnaf kesimi de iflasın eşiğindedir. Dünya ticaretindeki payımız oldukça azalmıştır. Deniz ticaretinden habermiz dahi bulunmamaktadır. Üç yüz milyonluk İslâm âleminin otuz vapurluk bir denizcilik şirketiyle, beş milyon sermayesi bulunan bir bankası yoktur.

İslâm âlemi, atalarından kalan toprağı ekip biçmek dışında fazla bir şey üretememektedir. Bereketli topraklarının ürünlerini dünya pazarına çıkarıp satmayı bile başaramamaktadır. Ayrıca, bu ürünün bir kısmını nakliye bedeli olarak yabancı gemicilere vermek zorundadır. Avrupa ve Amerika kıtasının hiçbir ülkesinde, Müslüman bir tacir bulunmamaktadır. Buralardaki doğulu tacirler de Ermeni, Yahudi, Hintli ya da Rum’dur; Müslüman değildir. Mısır’da ticaretle

30. A.g.e., s. 34.

31. A.g.e., s. 34 - 37.

uğraşan yirmi kadar Hintli arasında hiçbir Müslüman yoktur. Kazan' da ve Bakü' de her milletten tacir bulunur ama, Müslüman bir tacir bulunmaz. Yabancı ülkelerde ticaret yapmak şöyle dursun, bütün Müslüman ülkelerin mahallî ticareti dahi yabancıların elindedir.

İslâm ülkeleri, demir yolu, kanal ve fabrika gibi tesisler yapmak için, yabancı mühendislere muhtaç bulunmaktadır. Bundan elli-altmış yıl öncesine kadar Müslümanlarla birlikte yaşayan ve Müslüman âdetlerine tâbi olan Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Yahudiler ve Budistler bizimle aynı seviyede bulundukları hâlde, bugün hangi vasıtayla ve nasıl bizden ileri gitmişlerdir?

Arap, Türk, Fars ve Hint gibi İslâm milletlerinin çeşitli alanlarda yetenek sahibi oldukları, tarihî olarak sabittir. Dolayısıyla bu milletlerin bugünkü geri kalmışlığı, onların yaratılışları ve tabiatlarıyla ilgili olamaz. Dinimiz olan İslâm da gelişmeye ve medenîleşmeye asla engel değildir. O, çalışmayı, okumayı ve zanaat öğrenmeyi emreder...³²

Gaspıralı İsmail Bey, özetlemeye çalıştığımız bu konuşmasının sonunda, söz konusu ettiği geri kalmışlığın sebeplerinin ve bundan kurtulma yollarının tartışılması, bunun için de bütün İslâm ülkelerinden temsilcilerin katılacağı bir kongrenin toplanması gerektiğini belirtmiştir. Kullandığı “Müslüman Kongresi” ifadesinden de Panislâmizm, yani siyasî bir birlik anlamı çıkarılmamasını istemiş; bunun “geri kalmışlık durumuna son vermek, sosyal ve iktisadî gelişmenin yolunu açmak ve yaşanan asrın her türlü gelişmesinden, nimetinden hissedar olmak” şeklinde anlaşılması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır.³³

Bu konuşmanın bitiminde, Dünya İslâm Kongresi için bir tertip heyeti seçilmiş ve çalışmalarına hemen başlamıştır. Ancak, kongre çeşitli sebeplerle önce ertelenmiş, daha sonra da iptal edilmiştir.

İsmail Gaspıralı'nın bu konuşmasının üzerinden yüz yıla yakın bir zaman geçmiştir. Bu süre zarfında Müslüman ülkelerin durumunda fazla bir düzelmenin olduğu söylenemez. Yüz yıl önce gündeme getirilen hususların hâlâ tartışılıyor olması, acı bir gerçektir. Eğer, İsmail Gaspıralı'nın yapılması için büyük çaba sarfettiği “Dünya Müslümanları Kongresi” toplanabilmiş ve kurtuluş için ba-

32. Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 63-66. ve M. Necati Kırırner, *a.g.e.*, s. 133-137'den sadeleştirilerek özetlenmiştir.

33. Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 66.

zı kararlar alınıp uygulanmaya başlanabilmiş olsaydı, İslâm dünyası belki de bugünkü tartışmaları da, buna sebep olan olumsuzlukları da geride bırakmış olacaktı. Gaspıralı'nın sadece bir teşebbüsten ibaret kalan bu faaliyeti, onun ne kadar geniş bir bakış açısına ve uzak görüşlülüğe sahip bulunduğuna tanıklık etmektedir.

C. Eğitim Faaliyetleri

Eğitim faaliyetleri, Gaspıralı İsmail Beyin hayatında özel bir yere sahiptir. Ona göre cehalet, Müslüman milletlerin diğer milletlerden daha geri kalıp asimilasyona maruz kalmalarında en önemli faktör olmuştur. Zaten Rusya Müslümanları, Kazan Hanlığı'nın ortadan kaldırıldığı 1552 yılından itibaren, Rusların "Hristiyanlaştırarak asimile etme" ya da "cahil bırakarak sömürme" politikasına maruz kalmışlardır.³⁴ Bu plânlı cehaletle savaşmak üzere, kendisi "usûl-i cedid" adını verdiği yeni bir metot geliştirmiş ve öğrencilere kırk günde Türkçe okuma-yazma öğretmeyi başarmıştır. "Usûl-i cedid" okullarının sayısı, öldüğü yıl olan 1914'e kadar beş bine ulaşmıştır. Bu sayı, söz konusu okulların halk tarafından benimsenme veya kabul edilme derecesi için bir ölçü olarak alınabilir. Bu okulların sadece çok kısa bir sürede okuma ve yazma öğreten kurumlar olarak görülmesi, son derece yanlıştır. Müfredat programlarına bakıldığı zaman, bu okullarda dil, edebiyat ve tarih gibi millî; dinî bilgiler ve İslâm tarihi gibi İslâmî yönü ağır basan derslerin de okutulduğu görülmektedir. Eski mekteplerin beş yıllık bir eğitimden sonra, öğrencilere ibadetlerini doğru yapabilecek ve bir cümle yazabilecek kadar bile bilgi veremediğini³⁵ bir öğretmen olarak gören Gaspıralı, bu sebeple eğitim reformuna mekteplerden başlamıştır. Sıra medreselere de gelmiş ve Yeni Metot Medreselerde okutulacak dersler arasında hadis, fıkıh, kelâm gibi dinî ilimlerle İslâm tarihi de yer almıştır.³⁶ "Usûl-i cedid" okullarının çoğalmasına karşılık, Rus yöneticilerin karşı çıkması ve engellemesi sebebiyle Yeni Metot Medreselerin sayısı çok sınırlı kalmıştır.

Okutulan derslerle Müslüman gençlerin cahillikten kurtularak uyanmasını sağlamaya çalışan İsmail Gaspıralı, Rusya'da yaşayan Müslüman Türklerin en yoğun bulunduğu yer olan Türkistan bölgesinde, bu okulları açabilmek için özel

34. Necip Habtemitoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

35. Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 66.

36. *A.g.e.*, s. 52.

gayret göstermiştir. Söz konusu okulları çoğaltma gayretleri, Rusya'yla da sınırlı kalmamıştır. Rusya dışında en fazla Müslüman nüfusun bulunduğu ülke, Hindistan'dır. Bu ülkedeki Müslümanların durumu da Rusya'daki Müslümanlardan pek farklı değildir. İsmail Gaspıralı Bey, buradaki Müslümanların da uyanmalarına yardımcı olmak maksadıyla Hindistan'a gitmiş ve orada da okul açmıştır.

İsmail Gaspıralı Beyin bu çalışmaları, tabii olarak Rusların dikkatini çekmiştir. Bu çalışmalar, kendi politikalarına zarar vereceği ileri sürülerek engellenmeye çalışılmıştır. Adı daha önce de geçen Nikolay İlminskiy, dostu ve Ortodoks kilisesi başkanı K. P. Pobedonostsev'e yazdığı bir mektupta, şu hususların Rus hükûmetine duyurulmasını istemiştir: "... *Bahçesaray'da 'Tercüman' gazetesini çıkaran Gaspıralı İsmail Beyin gayeleri şunlardır: 1- Rus imparatorluğunun Müslüman teb'ası arasında, İslâmî esaslardan ayrılmaksızın Avrupaî eğitimi yaymak ve İslâmî fikri Avrupaî eğitimle kaynaştırmak; 2- Çok sayıda, karışık ve değişik dillerde (lehçelerde) konuşan Rusya Müslümanlarını birleştirmek ve pekiştirmek; 3- Kendi yayın organlarıyla Osmanlıca'yı Türk soyundan gelen bütün Müslümanların ortak dili yapmak... Tatar aydınlarının Rusya Müslüman Kültür Merkezleri kurma gayretlerine izin vermemeliyiz. Aksi takdirde Müslümanları Ruslaştırma politikamızdan hiçbir netice alamayız...*"³⁷

Rusya Müslümanlarının Ruslaştırılması politikasında özel bir yeri bulunan Nikolay İlminskiy'in bu endişesi, Gaspıralı İsmail Beyin Rusya Müslümanlarının durumuyla ilgili tespitlerinin ne kadar doğru ve tatbik etmeye çalıştığı modelin de ne kadar isabetli olduğunu göstermektedir. Onun eğitim faaliyetleri de, tıpkı yayın ve kongre faaliyetleri gibi Rusya Müslümanlarının cehaletten kurtulmaları, uyanmaları, birleşmeleri ve bu yolla Hristiyanlaşıp Ruslaşmalarını engelleme gayesine yöneliktir.

Bu bilgilerin ışığı altında Gaspıralı İsmail Beyin İslâmcılık anlayışını ya da ideolojisini şu şekilde özetlememiz mümkündür: Onun İslâmcılık ideolojisinin, bütün Müslümanları tek bayrak altında toplamak gibi siyasî bir yönü yoktur. Onun hedefi, başta Rusya Müslümanları olmak üzere, bütün dünya Müslümanlarının çağdaş eğitim imkânlarından faydalanarak cehaletten kurtarılması, her bakımdan geliştirilerek diğer medenî milletler seviyesine ulaştırılmasıdır. Bu se-

37. A.g.e., s. 47-48.

viyeye ulaşan Müslüman unsurların başkaları tarafından sömürülmesi, Hristiyanlaştırılıp Ruslaştırılmaları mümkün olmayacaktır. Modern ilimleri okuyup temel dinî bilgileri alan insanlar, dayanışmayı ve iş birliği yapmayı sağlayarak büyük bir güç hâlinde ayakta kalmayı başarabileceklerdir.